

Antropologia i *gender*. Wprowadzenie

Antropologia społeczna/kulturowa, zwłaszcza w kontekście amerykańskim, ale w pewnym stopniu także w brytyjskim, od samego początku była dyscypliną relatywnie otwartą na badaczki oraz na problematykę dotyczącą płci i seksualności. W dużym stopniu wynikało to z zainteresowań kwestiami pokrewieństwa, rodziny i małżeństwa. Wiele z tych wczesnych projektów, nawiązując do przesłanek feminizmu „pierwszej fali”, miało charakter emancypacyjny – jak na przykład prace Elsie Clews Parsons. Podejścia analityczne zaproponowane w okresie międzywojnia przez autorki takie jak Margaret Mead czy Phyllis Kaberry wpisywały się w proces tworzenia aparatu teoretycznego ówczesnej dyscypliny. Inne wyprzedzały pod tym względem swoją epokę, jak to było, między innymi, w przypadku prac Zory Neale Hurston czy Ruth Landes. Niemniej jednak, mimo obecności studiów płci i seksualności, jak również kobiet, trudno uznać, że wymiary genderowe były znaczącą częścią dyskursu antropologicznego.

Sytuacja zaczęła zmieniać się począwszy od przełomu lat 60. i 70. XX w. wraz z tzw. zwrotem politycznym dyscypliny oraz pojawieniem się feminizmu „drugiej fali”. Inspirowane krytyką feministyczną antropolożki, odwołując się do koncepcji systemu *sex/gender* i teorii genderowego punktu widzenia (*gender standpoint theory*), ujawniały androcentryczny charakter dokonań dotychczasowej dyscypliny, zarówno na poziomie konstruowanych teorii, jak i zbieranych danych. Proponowały także narzędzia pozwalające na analizy relacji pomiędzy płciami w perspektywie międzykulturowej. Ówczesne projekty nie uniknęły jednak problemów dotyczących szerszej refleksji feministycznej tego okresu. Stawiały w centrum swych rozważań pomijane, czy niewystarczająco wszechstronnie studiowane do tej pory, „kobiety”. Jednak zarówno w kontekście analitycznym, jak i politycznym traktowały je jako uniwersalistyczną kategorię przekraczającą różnice. Niemniej jednak teoretyczny pluralizm ówczesnych antropologicznych debat feministycznych doprowadził dość szybko do sproblematyzowania tych wczesnych przesłanek.

Przełom lat 70. i 80. XX w., wraz z rozwojem w ramach nauk społecznych i humanistycznych nurtów skoncentrowanych wokół pojęcia „praktyki”, przyniósł świadomość, że doświadczenia związane z „kobiecością” są zróżnicowane nie tylko w perspektywie międzykulturowej, lecz także w ramach jednego społeczeństwa. Ponieważ kobiety i mężczyźni żyją razem, analizy dotyczące kobiet muszą uwzględniać szerszy kontekst kreowany wspólnie z mężczyznami. Powyższe przekonania zaowocowały rozwojem antropologii płci i seksualności, w ramach której kategorie te zaczęto traktować jako symbole powiązane z innymi kulturowymi symbolami i znaczeniami z jednej strony oraz z formami życia społecznego i doświadczeniami społecznymi z drugiej. Mimo że większość studiów nadal dotyczyła kobiet, od tego czasu również „mężczyźni” i „męskość” stali się obiektem zainteresowania¹.

Jednak większość ówczesnych projektów nie była w stanie przeprowadzić ostatecznej krytyki esencjalizujących przesłanek analiz antropologicznych, ponieważ nie zrywała ostatecznie z logiką systemu *sex/gender*. Inspiracje dla tego typu przesunięć, które zaczęły pojawiać się w antropologii na szerszą skalę od końca lat 80. XX w., wiązały się z tzw. zwrotem postmodernistycznym oraz z nurtami feminizmu „trzeciej fali”. Zakładając, że *gender* jest środkiem dyskursywnym, za pomocą którego *sex* definiuje się jako neutralną kategorię natury podlegającą interpretacjom kultury, pokazano, że zarówno *gender*, jak i *sex* są konstruktami społeczno-kulturowymi. W ramach teorii performatywności ideę tę przekuto na perspektywę głoszącą, iż pojęcia związane z płcią i seksualnością nie dostarczają struktur stałych relacji, ale są niestabilne, dyskursywne, konstruowane w praktyce. W konsekwencji zamiast na traktowanych mniej lub bardziej bezproblemacyjnie „mężczyznach” i „kobietach”, w ramach antropologicznej refleksji feministycznej zaczęto skupiać się na procesualnie pojmowanym upłciowieniu (*gendering*).

W połączeniu z rozwijającymi się od lat 80. XX w., niejako równolegle do studiów feministycznych, antropologicznymi badaniami gejowskimi/lesbijskimi, powyższe nurty przyniosły w antropologii analizy powiązań i rozbieżności pomiędzy normatywnymi kategoriami systemów *sex/gender* a rzeczywistością dwuznacznością, złożonością i oporem w ramach tych systemów. Niektórzy autorzy i autorki wpadali w pułapkę fantazji o płci/seksualności jako bytach całkowicie płynnych, co często prowadziło do ahistorycznego i ahistorycznego idealizmu. Inni, wykorzystując klasyczny potencjał antropologii, podkreślali,

¹ Zob. M. Baer, „Męskość” w ujęciu antropologicznym, [w:] *Stereotypy i wzorce męskości w różnych kulturach świata*, red. B. Płonka-Syroka, Warszawa 2008, s. 3–16.

że płeć/seksualność należy zawsze traktować jako części szerszych, złożonych i zmiennych całości². To właśnie podejścia wywodzące się z tego ostatniego kontekstu wniosły istotny wkład w debaty „zwrotu etycznego”, który od początku lat 90. XX w. do dziś w dużej mierze określa (nawet, jeśli na zasadzie negacji) kierunki rozwoju dyscypliny. Tu istotne jest dogłębne problematyzowanie płci i seksualności jako kategorii analitycznych i politycznych, ale też szerzej pojmowanych pojęć etyki i polityczności, które w wielu dyskursach „zwrotu etycznego” są traktowane jako zrozumiałe same przez się. Wiele antropolożek i antropologów uważa dziś, że jedynie zorientowana krytycznie etnografia – ukazując zagmatwany, sfragmentaryzowany i wieloznaczny charakter otaczającego nas świata – umożliwi efektywne działanie³.

Numer „Zeszytów Etnologii Wrocławskiej” poświęcony problematyce antropologicznych studiów genderowych jest niewątpliwie pokłosiem zaistnienia powyższych nurtów najpierw w antropologii anglojęzycznej, a później w innych antropologiach świata. Nie oznacza to jednak, że w polskiej etnologii nie można poszukiwać własnej genealogii zainteresowań płcią i seksualnością czy „matek założycielek” dyscypliny. Jedną z takich postaci jest przybliżona w tym numerze przez Grażynę Kubicę Maria Czaplicka, która – czerpiąc z rodzimych wzorców emancypacyjnych – próbowała odnaleźć swoje miejsce w antropologii brytyjskiej. W tym kontekście trzeba też wymienić Cezarię Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz Jędrzejewiczową, jedną z pierwszych kobiet, której udało się zdobyć niekwestionowaną pozycję nie tylko naukową, lecz także instytucjonalną w polskiej etnologii międzywojnia. W okresie powojennym dość powszechna obecność kobiet w etnologii akademickiej, również na stanowiskach kierowniczych, mogła w pewnym stopniu – podobnie jak to było w okresie konstytuowania się antropologii w wersji anglo-amerykańskiej – sprzyjać otwartości na problematykę płci i seksualności. Tu należy niewątpliwie wspomnieć o kierującej wiele lat ośrodkiem warszawskim Zofii Sokolewicz czy też związanych z ośrodkiem łódzkim Kazimierze Zawistowicz-Adamskiej i Bronisławie Kopczyńskiej-Jaworskiej. Prace tych ostatnich w takim właśnie świetle w niniejszym numerze analizuje Inga Kuźma. Oczywiście podejmowane wówczas zagadnienia nie wykraczały poza ramy konwencjonalnej problematyki dyscyplinarnej, jak na przykład prace Anny

² Zob. R.C. Morris, *All made up. Performance theory and the new anthropology of sex and gender*, „Annual Review of Anthropology” 1995, nr 24, s. 567–592.

³ Więcej na temat zarysowanej problematyki zob. M. Baer, *Między nauką a aktywizmem. O polityczności, płci i antropologii*, Wrocław 2014.

Zadrożyńskiej na temat obrzędowości rodzinnej i małżeństwa⁴ czy artykuł Sokolewicz o Matce Boskiej w polskiej kulturze ludowej XIX i XX wieku⁵. W takim wymiarze były też obecne w pracach magisterskich zajmujących się sytuacją kobiet w środowisku wiejskim⁶ czy ich uczestnictwem w instytucjach społecznych i politycznych⁷.

Pojedyncze teksty z zakresu inspirowanej feminizmem antropologii płci i seksualności były publikowane w Polsce już na początku lat 80.⁸, natomiast rzeczywiście znaczący rozwój rodzimej refleksji antropologicznej tego typu, połączony z publikacjami tłumaczeń zagranicznej literatury przedmiotu, należy datować na przełom XX i XXI wieku. Wraz z popularyzacją perspektyw antropologii światowych (ze znaczącą przewagą ich wersji anglo-amerykańskich) oraz początkami prób instytucjonalizacji na polskich uniwersytetach interdyscyplinarnych studiów genderowych i queerowych, zaczęły na coraz szerszą skalę pojawiać się publikacje obejmujące zarówno studia etnograficzne, jak i prace o charakterze teoretycznym, które zapoczątkowały rozwój polskiej antropologii płci i seksualności w formie, która do tej pory nie była obecna w naszym kraju⁹. Podobnie jak działo się gdzie indziej, to właśnie upowszechnienie takich perspektyw dostarczyło narzędzi analitycz-

⁴ Zob. m.in. A. Zadrożyńska, *Zawarcie małżeństwa. Analiza systemu wartościowania*, Warszawa 1974.

⁵ Z. Sokolewicz, *Matka Boska w polskiej kulturze ludowej XIX i XX w. (wybrane kwestie źródłowe i zarysowujące się pytania)*, „Etnografia Polska” 1988, nr 32(1), s. 289–303.

⁶ Zob. m.in. A. Pogorzelska, *Sytuacja społeczna kobiety wiejskiej na Podlasiu na przykładzie 2 wsi: Mogielnicy i Szczegłacina, pow. Łosice, woj. warszawskie, w latach 1918–1965*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, 1965.

⁷ Zob. m.in. B. Hanczka-Wrzosek, *Zakres społecznego uczestnictwa kobiet w instytucjach społeczno-politycznych gromady*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, 1970; S. Szumski, *Zakres uczestnictwa kobiet w instytucjach społeczno-politycznych Ciechanowa*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, 1971.

⁸ Zob. m.in. S.B. Ortner, *Czy kobieta ma się tak do mężczyzny, jak natura do kultury?*, tł. T. Hołówka, [w:] *Nikt nie rodzi się kobietą*, red. T. Hołówka, Warszawa 1982, s. 112–141.

⁹ Wczesne przykłady obejmują m.in. M. Baer, *Ewolucja myśli feministycznej w antropologii kulturowej. Szkic na podstawie wybranej literatury*, [w:] *Humanistyka i płeć. Kobiety w poznaniu naukowym wczoraj i dziś*, red. E. Pakszys, D. Sobczyńska, Poznań 1997, s. 219–262; *eadem*, *Women's spaces. Class, gender and the club. An anthropological study of the transitional process in Poland*, Wrocław 2003 czy E. Głazewska, *Płeć i antropologia. Kulturowa koncepcja płci w ujęciu Margaret Mead*, Toruń 2005. Natomiast pierwszymi antologiami tłumaczeń są *Gender. Perspektywa antropologiczna*,

nych pozwalających na (re)interpretacje rodzimej etnologii przez pryzmat feministyczny. Poza problematyką tego typu¹⁰, współczesne antropologiczne studia płci i seksualności w Polsce obejmują m.in. kwestie reprodukcji¹¹, macierzyństwa¹², rodziny i pokrewieństwa¹³, religijności¹⁴, dyskursów eksperckich¹⁵, płciowości nienormatywnych¹⁶, aktywizmu¹⁷, obywatelstwa¹⁸ czy migracji¹⁹.

Ukonstytuowanie się w Polsce na przestrzeni dwóch ostatnich dekad refleksji antropologicznej zainspirowanej krytyką feministyczną znalazło swoje odzwierciedlenie również na I Kongresie Antropologicznym, który odbył się w październiku 2013 r. w Warszawie. Zorganizowana w jego ramach sesja

red. R.E. Hryciuk, A. Kościańska, t. 1 i 2, Warszawa 2007 oraz *Antropologia seksualności. Teoria, etnografia, zastosowanie*, red. A. Kościańska, Warszawa 2012.

¹⁰ Zob. m.in. G. Kubica, *A good lady, androgynic angel, and intrepid woman. Maria Czaplicka in feminist profile*, [w:] *Identity and networks. Fashioning gender and ethnicity across cultures*, red. D.F. Bryceson, J. Okely, J.M. Webber, New York 2007, s. 146–163.

¹¹ Zob. m.in. M. Radkowska-Walkowicz, *Doświadczenie in vitro. Niepłodność i nowe technologie reprodukcyjne w perspektywie antropologicznej*, Warszawa 2013.

¹² Zob. m.in. R.E. Hryciuk, *O znikającej matce. Upolitycznione macierzyństwo w Ameryce Łacińskiej i w Polsce*, [w:] *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*, red. R.E. Hryciuk, E. Korolczuk, Warszawa 2012, s. 267–288.

¹³ Zob. m.in. A. Stanisz, *Rodzina made in Poland. Antropologia pokrewieństwa i życia rodzinnego*, Poznań 2013.

¹⁴ Zob. m.in. I. Kuźma, *Współczesna religijność kobiet. Antropologia doświadczenia*, Wrocław 2008.

¹⁵ Zob. m.in. A. Kościańska, *Płeć, przyjemność i przemoc. Kształtowanie wiedzy eksperckiej o seksualności w Polsce*, Warszawa 2014.

¹⁶ Zob. m.in. M. Dębińska *Natura, kultura i hybrydy. Prawne konstrukcje transseksualizmu*, „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych” 2013, nr 97, s. 221–224.

¹⁷ Zob. m.in. M. Baer, *Let them hear us! The politics of same-sex transgression in contemporary Poland*, [w:] *Transgressive sex. Subversion and control in erotic encounters*, red. H. Donnan, F. Magowan, New York 2009, s. 131–150.

¹⁸ Zob. m.in. B. Kowalska, *Kobiety, rozwój, obywatelstwo w Haszymidzkim Królestwie Jordanii*, Kraków 2013.

¹⁹ Zob. m.in. K. Bielenin-Lenczowska, *Keeping feet in two worlds? Everyday experiences of female migrants from Macedonia to Italy*, [w:] *Migration and identity. Historical, cultural and linguistic dimensions of mobility in the Balkans*, red. P. Hristov, Sofia 2012, s. 130–141.

zatytułowana *Antropologia płci i seksualności. Perspektywy marginalne*²⁰ poświęcona była przede wszystkim rozważaniom nad alternatywnymi wobec konwencjonalnych (ukształtowanych w kontekstach zachodnich) formami emancypacji. Autorki referatów i dyskusantki zastanawiały się: w jaki sposób można opisywać procesy związane z próbami przezwycięzania dyskryminacji ze względu na płeć i seksualność w krajach byłego bloku wschodniego bez odwoływania się do retoryki „gonienia Zachodu”; czy i jak można w tym kontekście wykorzystać doświadczenia współczesnych debat osadzonych w realiach podziałów pomiędzy globalnymi Północą i Południem; a także nad specyfiką i użytecznością perspektywy antropologicznej w problematyzowaniu uogólniających narracji dzięki ukazywaniu zróżnicowania i złożoności poszczególnych doświadczeń i kontekstów działań sprawczych podmiotów²¹.

Możliwość opublikowania niniejszego numeru „Zeszytów Etnologii Wrocławskiej” zawdzięczamy powyższej sesji. Mimo iż z przyczyn od nas niezależnych nie zawiera on wszystkich tekstów panelu, dzięki autorkom i autorowi artykułów jesteśmy w stanie w pewnym stopniu oddać jego przesłanie. Wspominane już Grażyna Kubica i Inga Kuźma koncentrują się na genderowych wymiarach historii polskiej etnologii i wskazują na niektóre lokalne uwarunkowania jej rozwoju. Maria Dębińska, Agata Ignaciuk i Agnieszka Kościańska pokazują specyfikę polskich dyskursów eksperckich na temat płci i seksualności zarówno w czasach PRL, jak i współcześnie. Mariusz Filip i Kaja Kojder-Demska zajmują się procesami upłciawiania zachodzącymi na dalszych i bliższych peryferiach (w stosunku do katolickiego centrum) religijności w Polsce. Natomiast Justyna Szymańska i Beata Kowalska przedstawiają dwa przejawy odmiennie ułokowanych, niemniej jednak połączonych alternatywnością w stosunku do klasycznych wersji o proveniencji zachodniej, form kobiecego aktywizmu. Oczywiście i w kontekście problematyki badawczej, i perspektyw

²⁰ Należy tu zaznaczyć, że nie był to oczywiście jedyny kontekst, w którym w ramach Kongresu pojawiała się problematyka płci i seksualności. Zob. <http://kongresantropologiczny.pl/program> (data dostępu: 16.06.2014 r.).

²¹ W ramach panelu wygłoszono następujące referaty: Grażyna Kubica, *Maria Czaplicka – warszawska emancypantka w centrum brytyjskiej antropologii*, Magdalena Grabowska, *Okruchy wolności. Doświadczenie i sprawczość kobiet w socjalistycznej Polsce i Gruzji*, Kaja Kojder-Demska, *Emancypacja żony księdza*, Dorota Hall, „*Chrześcijanie LGBT w Polsce. Obszary możliwości i niemożności*”, Agata Chelstowska, *Jak być dobrą kasjerką? Badania antropologiczne nad realiami pracy w supermarkecie, pytanie o strategię oporu* oraz Renata Hryciuk, „*Las mujeres se deben poner las pilas*”. *O feminizmie, neoliberalizmie i rozwoju lokalnym na przykładzie badań w Regionie Mazahua (stan Meksyk)*.

teoretycznych zaprezentowane tu artykuły stanowią jedynie niewielki fragment współczesnej antropologii płci i seksualności w Polsce. Są jednak dowodem, że możemy o niej mówić, jako o projekcie urzeczywistnionym²².

Summary

Anthropology and gender: An introduction

The introduction outlines main trends in anthropological reflections on gender and sexuality that have been inspired by feminist (and later by LGBTQ) insights since the formative years of the discipline, mainly in the Anglophone settings. It also traces similar developments in the history of Polish ethnology and shows the contemporary condition of anthropology of gender and sexuality in the country. This special issue of “Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” entitled “Anthropology of gender and sexuality: Perspectives from the margins” offers examples of studies by Polish scholars whose research interests contribute to establishing the discussed sub-discipline.

²² Nawiązujemy tu do tekstu Czesława Robotyckiego, który pisał o antropologii kultury w Polsce, iż jest projektem urzeczywistnionym. Zob. C. Robotycki, *Antropologia kultury w Polsce – projekt urzeczywistniony*, „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych” 1995, nr 78, s. 227–243.

